

І.П. Рущенко

Соціум злочинців: системно-структурні характеристики

Пропонована стаття зорієнтована не на формулювання кінцевих істин, а на постановку проблем у тій галузі кримінології і соціології злочинності, яка ще не має повного і задовільного висвітлення. Ми пропонуємо кілька гіпотез, що стосуються сукупності злочинців. Власне кримінологічний підхід завжди тяжіє до вивчення злочинності як сукупності деліктів, а соціологічний – більш заангажований у парині дослідження “людської складової”, він є націленим на акторів і соціальні групи, що діють на сцені суспільного життя.

Першим припущенням є *гіпотеза існування соціуму злочинців*. Це, на перший погляд, може здатися софістикою, бо ж ніхто не ставить під сумнів факт існування у суспільстві злочинців. Отже, навіщо теоретизувати з приводу очевидних істин? Насправді проблема є. Вона торкається методології вивчення і структурних елементів цілого, а також досліджень так званої “м’якої” складової злочинності, наприклад, кримінальної субкультури, ідеології, традицій і норм, злочинних інститутів. Ми вже мали нагоду торкатися цих досить мінливих й латентних субстанцій [1, 2], які, до речі, є побіжним доказом на користь того, що перед нами – не суто статистична (номінальна), а реальна соціокультурна група. За радянських часів подібне припущення активно спростовувалося. Навіть такий поважний естонський кримінолог-соціолог як Е. Раска стверджував, що дійсним суб’єктом, фізичним носієм злочинності є населення, а не сукупність злочинців, бо “злочинці, як відомо, не створюють самостійну соціальну групу, здатну на самовідтворення” [3, с.25].

Сьогодні існує і протилежна думка: беззастережне твердження, що злочинці – реальна соціальна група. Д. Лі доводить це, використовуючи системний дискурс. Ось дві цитати (мовою оригінала) з його праць: (1) “Общество как система структурировано, и в этом смысле у преступников как определенной категории людей (подсистемы), являющейся наряду с другими категориями составной частью целого (системы более высокого уровня), есть свое место, своя численность, свои циклы развития, которые определены системными моментами, в частности, и системами еще более высокого уровня (отдельная страна, весь мир в целом)” [4, с.21]; (2) “совокупность зарегистрированных преступников и лиц, нарушивших уголовно-правовые запреты, но не признанными преступниками, составляют вместе единую органическую систему, социум всех преступников, существующих в обществе...” [5,

с.33]. Додамо, що більшість кримінологів юридичної школи зважали обходити питання щодо злочинців як соціальної групи. Вони, наприклад, користуються більш нейтральним поняттям “сукупність злочинців”, яку розглядають або як статистичну сукупність, або як кримінальні співтовариства [6, с.24].

Висновок Е. Раски був ідеологічно зумовленим, бо соціальна структура радянського суспільства аж ніяк не могла вміщувати велику “антисоціальну” групу. Але теоретичне обґрунтування подібного висновку не витримує критики, бо “самовідновлення” є функцією хіба що автономних суспільств. Хоча навіть деякі сучасні західні суспільства не можуть підтримувати стабільну чисельність населення завдяки народжуваності і життєвості за рахунок імміграції. Щодо переважної більшості соціальних груп, критерій самовідновлення не грає вирішальної ролі. Інтегральною характеристикою соціальних груп є не здатність до самовідновлення в сенсі народжуваності й виховання своїх членів, а ступінь органічності. Соціум злочинців займає проміжну позицію між статистичною групою і органічною (цільовою) групою. Це, безперечно, самостійне соціальне утворення, а не штучне (механічне) поєднання різних акторів. Онтологічно подібні спільноти відносяться до класу неорганічних систем, а не механічних (простих) скупчень. З ґносеологічної точки зору кожна така система становить автономний об’єкт дослідження. Таким чином, без усяких застережень та пояснень відносити соціум злочинців до органічних спільнот, як робить Д. Лі, не доцільно, бо це не відповідає істині.

На наш погляд, існує кілька соціальних ознак, носіями яких є злочинці, і які власне перетворюють просту сукупність на більш складний агрегат. Усі злочинці образно кажучи позначені “каїновою печаткою”, бо в той чи інший спосіб перетнули умовну “червону лінію”, яка розділяє соціальний простір на дві складові. Свідомість злочину не полишає злочинця незалежно від того, чи він є професіонал “темних справ”, чи випадковий порушник закону. Ця ідентичність, відчуття соціальної опозиції до власної персони і спільної долі, що може спіткати кожного порушника закону в разі його викриття, створює інтегральний соціально-психологічний феномен релевантний соціуму злочинців. Кримінальна солідарність, поширення злочинних технологій і відповідних знань та навичок у середовищі злочинців є також інтегральними факторами, які перетворюють статистичну сукупність на реальну групу, що нагадує звичні професійні спільноти. У структурі соціуму є досить широкі острови органічності: 1) професійні й звичні злочинці, які продукують і популюють кримінальну субкультуру, 2) організовані (цільові) групи, 3) територіальні й міжрегіональні кримінальні зв’язки. Нарешті, соціум злочинців є джерелом кримінальних відносин, які знесособлені в тому сенсі, що кожна нормальна особа відчуває “неперсонофікований” страх перед загрозою злочинності й вдається до певних превентивних заходів. У суспільній свідомості, громадській думці соціум злочинців існує як щось цілісне й підступне, як інший світ. Хоча саме тут ми бачимо специфічну відмінність соціуму від “нормальних” соціальних груп. Соціум злочинців не існує як постійний агрегат, як колектив або скупчення, що має не тільки соціальні виміри, але й фізичні, територіальні,

географічні координати. Соціум злочинців існує і одночасно ніби то не існує (на відміну від тюремного соціуму), бо злочинці перетинають “червону лінію” як в одному, так і другому напрямках, тобто від злочину до злочину можуть жити звичайним життям або його вдало імітувати. Латентність виступає як провідна специфічна риса соціуму злочинців, але вона не суперечить факту реальності групи.

Друга гіпотеза формулюється як припущення сталої конфігурації або наявності числових констант, які відображають системно-структурні характеристики соціуму злочинців. Д. Лі запропонував досить привабливу (для вчених) теорію, згідно якої у стабільному суспільстві є постійна дисгармонійна складова у вигляді соціуму злочинців. Останній в свою чергу має власні числові константи як це показано на Рис.1.

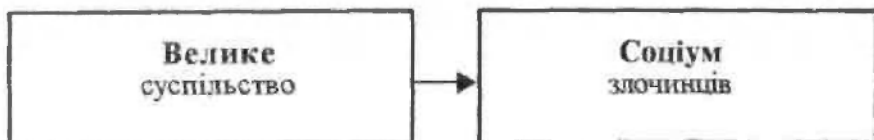
N – 100% (населення певної країни)				
5,6% від N – необхідна дисгармонія ("нормальна" чисельність соціуму злочинців)				
20%	25%	24%	5,6%	11%
Неповнолітні	Рецидивісти	Особи, що вчинили тяжкі злочини	Особи, що вчинили злочини необачно	Особи жіночої статі

Рис.1. Ідеальна модель соціуму злочинців за теорією Д. Лі. [Див.: 4, с.173].

Д. Лі стверджує, що суспільству потрібно мати від загальної чисельності населення саме 5,6% злочинців для свого нормального функціонування та розвитку [7, с.103]. Якщо ця частка зростає, починаються небажані ентропійні процеси (зростає міра хаосу), а при зменшенні – суспільство втрачає здатність до розвитку. Хоча й Д. Лі стверджує, що константи отримані на великому емпіричному матеріалі, достовірність базового коефіцієнту (5,6%) викликає значну підозру, бо ще ніколи у жодній країні світу усі злочинці не були перераховані. І мабуть цього не станеться ніколи. Ідея констант є цікавою і повинна розроблятися надалі. Ця теорія може мати ґрунтовне практичне значення. Але попередньо треба визначити поняття злочинця не у кримінально-процесуальному, а соціологічному сенсі. Д.Лі цього не робить, отже термін “злочинець” у нього фігурує як щось інтуїтивне, бо автор концепції вже відійшов від досить суворих юридичних дефініцій, але не зиромігся на соціологічне трактування категорії. Теорія констант виходить з твердження, що у суспільстві існують злочинці незалежно від того, чи вони відкриті, чи їх прізвиська не відомі правоохоронцям і відносно не враховані як статистичні одиниці. Так хто такі злочинці? Припустимо, що особа скоїла злочин, тобто діяння з усіма ознака-

ми злочину. Наприклад, механізатор на селі замість колективної комори засипав збіжжям власну схованку, тобто стався досить поширений на теренах України делікт. Відбулося це, вірогідно, влітку або восени. Якщо вважати, що до соціуму злочинців належать ті, хто скоїв злочин протягом календарного року, то механізатор поповнить статистику соціуму злочинців стосовно цього року. А 1 січня наступного року він вже не є злочинцем? Чи ця “кайнова печатка” залишається на усе життя? В такому разі у нас буде константа не 5,6%, а набагато більшою, бо соціологи стверджують, що протягом життя до 90 відсотків населення можуть перетнути “червону лінію”. Або треба застосовувати для підрахунку інститут давності так, як це передбачає КК. У цьому разі необхідно враховувати суб’єктів не в межах календарного року, а протягом останніх 12 місяців, 3-х років, 5-ти й 10-ти років у залежності від виду й ступеня тяжкості злочинного діяння. За окремими видами злочинів, як це передбачає ст.48 КК України, застосування інституту давності взагалі віддається на розсуд судовим інстанціям. Нічого й казати, що тут ідея константи підринається через повний волюнтаризм встановлення законодавцем термінів давності. В різних країнах правила щодо давності вельми відмінні. Чи може в такому разі існувати наднаціональна константа, як це передбачає теорія Д. Лі? Може частка у 5,6% стосується прошарку людей від народження схильних до злочину? Але це ще більш запутує підрахунки й робить їх умоглядними. Таким чином, ситуація не є простою і тема варта того, аби бути предметом подальшого обговорення вченими.

Але сама ідея стабільності рівнів злочинності й відповідно певної сталості соціуму злочинців має право на існування. Саме так вважала більшість провідних кримінологів і соціологів ще у XIX ст., тобто від самого початку спостережень над злочинністю. Пізніше ця тема втратила актуальність через постійне зростання рівнів злочинності в період модернізації суспільств й постіндустріального розвитку. Натомість питання стосовно числових характеристик соціуму злочинців залишається відкритим і досі. Для більш-менш стабільних суспільств з постійними показниками криміногенної ситуації можна припустити стан динамічної рівноваги, коли соціум злочинців, втрачаючи своїх членів, у той же час постійно поповнюється з різних джерел. На Рис.2 схематично відображено динамічну модель соціуму злочинців, яка фіксує як основні джерела поповнення, так і напрямки втрат членів соціуму.

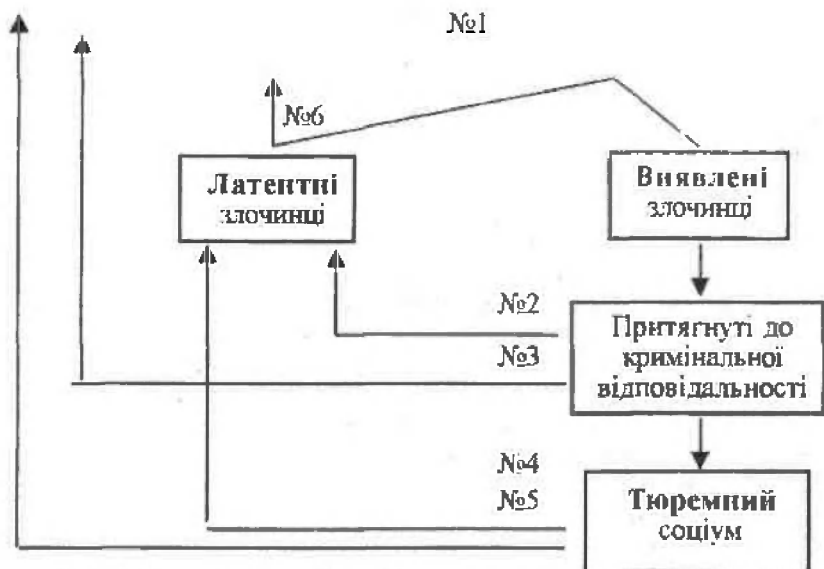

Рис. 2. Динамічна модель соціуму злочинців.

Отже, суспільство постійно рекрутує злочинців. Для динамічної рівноваги потрібно, аби втрати соціуму злочинців через діяльність правоохоронних органів, відмову суб'єктів від кримінальної діяльності "за власним бажанням" чи смерть, старість і хвороби дорівнювалися приросту "неофітів". Поповнення лав криміналітету головним чином відбувається за рахунок молоді і певних соціальних груп. Хоча з іншого боку всі прошарки суспільства докладаються до того, щоб соціум не збіднів, а поліцейські та судді не залишилися без роботи. Можна навіть вивести певні формули рівноваги на кшталт:

$$N1 + N2 + N4 = N3 + N5 + N6$$

Таким чином, якщо 2000-го р. в Україні було засуджено на загал 230903 особи [8], і можна припустити, що абсолютна більшість з них хоча б тимчасово вибула з кола активних злочинців, то "велике суспільство" мусить рекрутувати не меншу кількість "неофітів" для поповнення поріділих лав. Оскільки не враховані ті, хто "зав'язав" на добровільній основі або через об'єктивні обставини, то чисельність рекруту (за гіпотези динамічної рівноваги) може навіть збільшитися.

Заміна позначки рівності на знаки нерівності (< або >) у формул означає або зростання соціуму злочинності, або його стагнацію. Третя гіпотеза буде визначена як *припущення флуктуацій соціуму злочинців* у залежності від зміни макросоціального (соціетального) контексту. Можливо найбільш динамічно соціум злочинців в Україні змінювався в період 1992–1995 рр. Кількість виявлених осіб, що тоді скоїли злочини зростала високими темпами, в середньому більш ніж на 10 відсотків щороку, а у 1995 р. – на 26,5%. Одночасно значно впала частка засуджених по відношенню до виявлених злочинців

з 72,8 до 51,8 відсотків [9, с. 18]. Отже, для поновлення соціуму злочинців були велими сприятливі часи. В засобах масової інформації з'явився термін "кримінальна революція". Остання була побічним продуктом недоцудного реформування суспільства і багатьох свідомих чи не свідомих помилок політичного курсу. Одночасно структура соціуму злочинців зазнала внутрішніх кількісних і якісних змін, бо з'явилися види кримінальної діяльності, які раніше не були поширені, чи не існували зовсім. Разом з поширенням "білокомерцевої" злочинності швидкими темпами криміналізувалися політична й управлінська еліти. Ця знакова подія мала суттєві наслідки для сучасних пострадянських суспільств. По-перше, кожна революція ставить питання про владу і рано чи пізно мусила прийти до влади криміналізовані кола, не виключено, особи з судимостями і ставленики злочинних угруповань. По-друге, криміналізована еліта об'єктивно "працює" на розширення соціуму злочинців. Цю закономірність досить чітко сформулював відомий російський кримінолог В.В. Лунєв (мов. оригіналу): "... чем выше криминальность элиты, тем выше уровень преступности среди всего населения той или иной страны" [10, с.330].

Тема системно-структурних характеристик соціуму злочинців є по справжньому широким проблемним полем для кримінології і соціології злочинності. Викладені думки ми розглядаємо як стартовий майданчик для подальших дослідницьких робіт і предмет наукових дискусій.

Список літератури: 1. Организованые преступные группы в Украине: традиционное и новое. Харьков, 2002. 2. Рущенко І.П. Чи має соціум злочинців власну ідеологію? // Вісник Національного університету внутрішніх справ: Спецвипуск. 2002. 3. Расака Э.Э. Преступность как показатель состояния социального пространства // Теоретические проблемы изучения территориальных различий в преступности / Труды по криминологии / Ученые записки Тартуского гос. ун-та. Вып. 761. 1987. 4. Ли Д.А. Уголовно-статистический учет: структурно-функциональные закономерности. М., 1998. 5. Ли Д.А. Преступность как социальное явление. М., 1997. 6. Ли Д.А. Преступность как социальное явление. М., 1997. 7. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. М., 2001. 8. Ли Д.А. Преступность в России: системный анализ. М., 1997. 9. Вісник Верховного Суду України. 2001. № 4. 10. Кримінальна ситуація в Україні: оцінки, тенденції, проблеми. К., 1997. 11. Лунев В.В. Преступность XX в. // Мировые, региональные и российские тенденции. М., 1999.

Надійшло до редакції 11.12.2002 р.

І.О. Нагорний, Ю.П. Белоусов

Застосування соціологічних досліджень у вивченні латентних процесів незаконного обігу наркотиків

Сьогодні домінуючим джерелом інформації про рівень розповсюдження наркотизму в Україні є відомча статистика. Так, наприклад, аналіз відомчої статистики Міністерства охорони здоров'я про кількість осіб, які перебувають на обліку у наркологічних установах та осіб, хворих на наркоманію дає картину поширення наркоманії (Мал. 1), аналіз статистики Міністерства внутрішніх справ надає інформацію про кількість злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків (Мал. 2).